

РОЗВИТОК РИБОЛОВНОГО ПРОМИСЛУ В ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ В КІНЦІ ХVІІІ СТ. - НА ПОЧАТКУ 60-Х РОКІВ ХІХ СТ.

Природні багатства Південної України, зростаючий попит населення в умовах колонізації краю, розширення зв'язків останнього з ринками України, Росії і зарубіжних країн обумовили неухильний розвиток багатьох промислів в регіоні.

Особливо сприятливі умови їх розвитку складаються після включення території Південної України в II половині ХVІІІ - на початку ХІХ ст. до складу Російської імперії, коли розгортається порівняно активний процес заселення і освоєння краю.

Сприяли розгортанню підприємницької діяльності в сферах промисловості, торгівлі, транспорту тощо правові норми, які приймає царизм в II половині ХVІІІ - I половині ХІХ ст., розширюючи можливості займатися підприємницькою діяльністю представникам різних станів і соціальних груп. Населення Південної України отримувало від царизму неодноразово різні пільги, що приваблювало до регіону і занять в ньому підприємництвом ініціативних людей з різних українських і російських губерній та зарубіжних країн.

Помітну роль в економіці Південної України і розвитку її зв'язків з іншими регіонами країни відігравав традиційний для краю риболовний промисел.

Виловом, обробкою і вивозом риби і рибопродуктів з регіону до входження його до складу Російської імперії займались запорозькі і донські козаки, а також місцеві жителі, в тому числі селяни-втікачі з різних українських і російських губерній, переселенці – представники інших станів, які шукали кращу долю в Північному Причорномор'ї.

Сучасники свідчили, що в дореформені десятиліття вилов риби у помітній кількості проводився в річках Дніпро, Дунай, Дністр, Буг та інших, в Чорному і Азовському морях. А.Афанасьєв-Чужбинський, який залишив надзвичайно цікаві описи стану міст і сіл Південної України в кінці 50-х років, засвідчив, що виловом риби у Дніпрі займались поміщицькі і державні селяни. Автор опису Херсонської губернії в той же час А.Шмідт відзначав, що деякі селяни помітно займаються рибальством. Він же засвідчив широке

розповсюдження цього промислу серед шведів-колоністів. А.Скальковський писав про дієве рибальство жителів Придністровських селищ, в тому числі і на території Херсонської губернії¹.

Але загалом серед селянства риболовний промисел не знайшов широкого розповсюдження. Серйозною перешкодою на його шляху, його розвитку була феодальна власність на землю, кріпосна залежність частини селян, великий обсяг сільськогосподарських робіт при великому попиті на робочі руки в регіоні. А.Афанасьєв-Чужбинський писав, що, незважаючи на сприятливі природні умови для розвитку промислу, "...не має значного рибальства у селян". Основну причину цього він бачив в тому, що поміщики та органи управління державними селянами віддавали риболовні угіддя на відкуп в результаті чого простолюдини не могли займатись промислом, який і не отримав належного розвитку².

Риболовний промисел ширше був розповсюджений серед жителів міст, які були розташовані на берегах річок і морів.

В 1808р. невдовзі після звільнення Кілії від турецьких загарбників було зафіксовано, що 33,5% господарств її жителів було зайнято рибальством. В середині 40-х років автор опису міста твердив, що переважним заняттям його жителів є вилов риби³. Риболовний промисел був також головним заняттям населення Вилково у гирлі Дунаю. В 1823р. сучасник відзначав, що рибальство у Вилково – виключне заняття поселян. Займались рибальством жителі й інших південних міст. В огляді Бессарабської області в 1840р. військовий губернатор, управляючий цивільною частиною й ізмаїльський градоначальник назвав вилов риби в ріках Дністр і Дунай, а також в лиманах серед головних занять жителів міст⁴.

Особливо широко розповсюджений риболовний промисел був серед жителів багатьох приморських міст. Автор "Краткого описания о состоянии Таганрогского градоначальства в 1823г." назвав вилов риби серед головних занять купців і міщан Маріуполя⁵. Упорядники довідок про економічний стан міських поселень Європейської Росії назвали рибальство серед найбільш важливих галузей промисловості Керчі. В цій же роботі відзначалось, що у Бердянську рибальством в Азовському морі займалось концентрацією велике число людей. Риболовний промисел названо серед переважних занять міщан Балаклави і працюючих за межами міста жителів Феодосії. В.Павлович, розглядаючи стан риболовного промислу в Катеринославській губернії, писав, що ним в

приморських містах займаються жителі всіх працюючих станів⁶.

Риболовний промисел викликав в місцях його найбільшого розвитку конкуренцію рибалок, човнів і суден, знарядь лову. Підприємці на власній або на взятій на відкуп землі будували приміщення для обробітку риби, збереження готової продукції, знарядь лову.

Підприємці купували або орендували човни і судна, наймали майстрів і робітників, забезпечували їх знаряддями лову. Інколи рибалки об'єднувались в артілі, обирали старшого і спільно вирішували питання роботи артілі, розподілу здобутої риби та її збуту.

Так звані рибні заводи, найбільші з яких були початковою формою мануфактури, давали значну частину товарної продукції. Кількість їх зростала і на берегах річок, але ще більше їх засновували на берегах лиманів і морів.

В 1846р. за офіційними відомостями в двох придніпровських повітах Катеринославському і Новомосковському Катеринославської губернії було 19 рибних заводів, промислом займались 353 рибалки на 146 човнах. За відомостями міського голови в кінці 40-х - на початку 50-х років в околицях Херсону було 4 рибних заводи. По Дніпру від Херсону до лиману в цей же час нараховували не менше 80 рибних заводів. В кінці 50-х років на берегах Дніпра і на Дніпровсько-Бузькому лимані на території Херсонщини було не менше 150 рибних заводів. До 30-ти таких заводів жителів губернії знаходилось на Кінбурнській косі. Всього на цих заводах губернії було зайнято не менше 2380 рибалок⁷. В середині 40-х років не менше 22 заводи, 80 човнів і 200 рибалок на них нараховував А.Скальковский на річці Буг. Організовувались рибні заводи і на Дністрі. В 1840 р. на березі цієї річки між Бендерами і гирлом було 14 заводів з 95 човнами і 932 рибалками. В кінці 50-х років за відомостями А.Шмідта на території Херсонської губернії в гирлі Дністра і на лимані було не менше 30 рибних заводи.

Значним був риболовний промисел по Дунаю і в його гирлі. В 1834 р. на дільниці між Ізмаїлом і Кілією було нараховано 340 рибалок з 75 човнами. На дільниці річки від Кілії до моря в тому ж 1834 р. було 434 рибалки і 140 човнів. В наступні десятиліття рибний промисел характеризувався ще більшою концентрацією плавзасобів, знарядь лову і рибалок. В другій половині 30-х і в 40-х роках ділянку річки від Кілії до моря тримав на відкупі варшавський купець Широков, якому належали в цьому районі 3 рибних заводи. На

самому великому з них, який був розташований на острові Леті, було 3 кільових судна, 35 великих і 10 менших баркасів і човнів. На острові знаходилась і контора відкупщика. В 1834 р. було оброблено і продано в регіоні, різних губерній країни і за кордоном до 290 тис. пудів риби в понад 5 тис. пудів ікри білуги і осетрів⁸.

Ще більшу роль в економіці краю відігравав морський риболовний промисел. Найбільш розвинутим він був в Азовському морі, яке в 50-ті роки в умовах скорочення вилову риби у внутрішніх водоймищах і річках Росії давало за підрахунками академіка Г.М.Бера 16% від загального (близько 4 млн. центнерів) вилову риби в країні⁹. Одним з найбільш важливих районів лову риби в цьому басейні була акваторія біля узбережжя Ростовського повіту Катеринославської губернії та гирла Дону. На початку 50-х років за підрахунками А.Скальковського в цьому районі діяли понад 350 рибних заводів. На промислі було зайнято до 6 тис. чоловік. Активно добувалась риба в районі Маріуполя. На березі моря в 1823 р. знаходився 21 рибний завод. За даними за 1840 р. в окрузі Маріуполя знаходились 42 рибних заводи, на яких працювало 1050 чоловік. На риболовні снасті щороку витрачалось до 27,5 тис. карб. сріблом¹⁰. Одним з центрів риболовного промислу був Бердянськ. В 1848 р. в місті було 15 рибних заводів, на початку 50-х років - 13. На них було зайнято понад 300 рибалок¹¹. Важливим центром промислу була Керч. В 1844-1845рр. на кримському побережжі, переважно в районі Керчі, діяло 72 рибних заводи, на яких було зайнято 769 рибалок. Вартість їх снастей становила не менше 40 тис. карб. сріблом. Дуже активно здійснювали в протоці між Чорним і Азовським морями вилов знаменитих керченських оселедців. Тут промислом займались в кінці 40-х років рибалки 16 заводів, які щороку виловлювали до 6 млн. оселедців. Ще в 1835 р. в Керчі була заснована компанія для їх вилову і обробки¹².

На Чорноморському узбережжі від Дністра до Кінбурнської коси в 1833-1835рр. було 72 рибних заводів з 158 човнами і 982 рибалками. Найбільш крупним центром промислу в цьому районі була Одеса. За відомостями одеського градоначальства в 1833 р. на його території рибу ловили 54 артілі, до яких входили 633 чоловіки. Через десять років за наведеними А.Скальковським даними на цій же ділянці узбережжя було 119 рибних партій з 634 рибалками. Але можна припустити, що ці дані занижені, оскільки за іншими відомостями в Одесі та її околицях в 1846 р. числилось 102 заводи з 1051 рибалкою. За даними Одеської міської думи в 1856, 1857 і 1858 рр. на морському узбережжі міської землі розміщувалось 10 рибних

заводів, 12 підприємств, які щорічно наймали 100-110 чоловік¹³.

Загальну кількість рибних заводів і число рибалок на них в регіоні за наявними уривчатими даними встановити неможливо. А.Скальковський припускав, що в кінці 40-х-на початку 50-х років в Новоросії діяли 970 рибних заводів і зайнято на них було до 12 тис.чоловік¹⁴. Звичайно, значне число жителів Південноукраїнських губерній займались риболовним промислом поза організованих підприємствами заводів чи самими рибалками артілей навіть на ділянках акваторій, які перебували на відкупі. В огляді дунайського риболовного промислу в середині 40-х років цей же автор писав, що лов риби у відкупних місцях проводиться і вільними промисловцями на власних їх човнах за попередньою умовою з відкупщиком¹⁵. Крім того, при підрахунках враховувались далеко не всі заводи і рибалки. Так, А.Скальковський, говорячи про 80 рибних заводах в нижній течії Дніпра в кінці 40-х – на початку 50-х років, зауважує, що є інші дрібні заводи, олешківські і кардашинські. Отже, є підстави вважати що в кінці 50-х років рибалок, для яких вилов, обробка, зберігання і транспортування риби було основним заняттям, було набагато більшим названого А.Скальковським числа.

Важко визначити і кількість різних морських і річкових суден і човнів, які використовувались для вилову риби і перевезення її до місць обробки. Лише в гирлах річок за словами А.Скальковського у промислі були зайняті сотні човнів, дубів і байдаків.

Вартість продукції риболовного промислу визначалась сучасниками за показаннями підприємців, котрі з різних причин прагнули її занизити. А.Скальковський вважав, що в регіоні риби добувалось в кінці 40-х - на початку 50-х років на суму понад 1 млн. карб. сріблом. На думку В.Павловича вартість виловленої риби і виготовленої з неї продукції складала до 450 тис. карб. сріблом. А.Шмідт гадав, що в Херсонській губернії в кінці 50-х років щорічно виловлювали риби і виробляли рибопродуктів з неї на суму від 600 тис. до 850 тис. карб.¹⁶

В гонитьбі за прибутком підприємці не зупинялись перед застосуванням хижацьких способів вилову риби. Купець В.Тищенко, котрий оглянув деякі рибачькі заводи на Дніпрі нижче Херсону в 1862 р., або трохи раніше, писав про хижацький вилов риби (особливо під час її нересту) різними знаряддями, які завдавали їй шкоди (пастками, гачками на шнурах тощо)¹⁷. На думку сучасників це викликало зменшення кількості риби у річці.

Перевезення риби і виробленої з неї продукції в райони продажу займало велике число людей і транспортних засобів. В середині 40-

х років до Маріуполя щорічно прибувало до 300 возів з воловою упряжкою і до 500 кінних хур. Рибу з Криму в 1849 р. вивозили з багатьох губерній 1600 возів і татарських гарб. Понад 1000 з цих возів розвозили керченські оселедці. Перевезення риби здійснювали місцеві та прибулі з інших губерній чумаки, кріпосні селяни, котрі займалися візництвом, або виконували підводну повинність поміщикам, державні селяни, міщани. Катеринославський губернатор у звіті за 1850 рік писав, що перевезенням риби займались заможні селяни всіх повітів. Один сучасник відзначав участь у перевезенні риби з району Нижнього Дунаю державних селян сусідніх з місцем промислу сіл.

Частина підприємців-промисловців, купці і перекупники для перевезення риби в райони продажу наймали різні вози, підводи, гарби тощо, які прибували в місця промислу, або ж наймали їх в південноукраїнських містах, в першу чергу портових. До останніх привозилось багато вантажів, переважно для експортної торгівлі. Власники транспортних засобів шукали, як правило, вантажі для нових перевезень.

Навіть далеко неповні дані свідчать, що риболовний промисел займав велике число робочих рук, більше ніж зафіксовано їх на промислових підприємствах які реєстрували місцеві і Центральний статистичні комітети.

Аналіз відомостей про риболовний промисел в регіоні показує, що він динамічно розвивався, зростали обсяг виробництва і число підприємців в ньому. Наростав також обсяг інвестицій у вилов, обробку і перевезення риби і рибопродуктів.

Рибальський промисел відігравав помітну роль у розвитку зв'язків Південної України з місцевими ринками українських і багатьох російських губерній. Він був одним із чинників, які визначали роль ринку Південної України в економічній консолідації українських земель. Певну роль відігравав цей промисел і у процесі втягнення місцевого ринку в систему всеросійського ринку.

Примітки

1. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. - Ч. 1. - СПб, 1861. - С. 105, 158-159, 238, 428, 461; Материалы для географии и статистики России. - Т. 24. Херсонская губерния. - Ч. 1. Сост. А. Шмидт. - СПб, 1863. - С. 165, 281-282; Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. - Одесса, 1853. - Ч. 2. - С. 439-440.
2. Афанасьев-Чужбинский А. Поездка в Южную Россию. - Ч. 1. - С. 243.
3. Новороссийский календарь на 1854 год. - Одесса, 1844. - С. 66.
4. Російський державний історичний архів. - Ф. 1281, оп. 31, спр. 162, арк. 6; Гросул Я. С., Будаек Н. Г. Очерки истории народного хозяйства Бессарабии (1812-1861). Кишинев, 1967. - С. 301.

5. Державний архів Одеської області (далі ДАОО). - Ф.1, оп.190, спр.10, арк.16.

6. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861-62г - СПб, 1863. Ч.2. XXXVIII - С.17, 40, 44, 68; Материалы для географии и статистики России. Т.4. Екатеринославская губерния, сост. В Павлович. - СПб, 1862 - С.165; Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Ч.2. - С.443-444.

7. Материалы для географии и статистики России. - Т.24. Херсонская губерния - Ч.1 ... - С.279.

8. Там само. - С.280; Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. - Ч.11. - С.433-435; 441, 445.

9. Дулов А.В. Географическая среда и история России (конец XV - середина XIX в.) - М., 1983. - С.83.

10. ДАОО. ф.1-Оп.190.-Спр.10.Арк.16; Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Ч.11 - С.418.

11. Там само. - С.422; ДАОО - ф.3 - оп.1 - спр.83. - Арк.5.

12. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. - Ч.11 - С.425-426, 431; Скальковский А. Древнее и нынешнее рыболовство в Новороссийском крае // Журнал Министерства внутренних дел (далі ЖМВД). - 1846. - Ч.XV. - С.433.

13. Выписки из отчетов градоначальников за 1833 год // Там само. - С.575; Военно-статистическое обозрение Российской империи. Т.11. Ч.1. Херсонская губерния. - СПб, 1849. - С.145; Материалы для географии и статистики России. Т.24. Херсонская губерния. Ч.2. - С.274.

14. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. - Ч.2. - С.445.

15. Там само. - С.444-445; Дунайские рыбные ловли в Бессарабской области // ЖМВД. - 1846. - Ч.ХIII. - С.80.

16. Скальковский А. Опыт статистического описания Новороссийского края. Ч.11. - С.393, 445; Материалы для географии и статистики России. Т.6. - Екатеринославская губерния - С166; Т.24. - Херсонская губерния. - Ч.1. - С.283.

17. Тищенко В. Рибальчі заводи на Дніпрі. // Етнографічний вісник. К., 1927. - С.28-29.